

סדרי קדימויות בלימוד תורה - בין הלכה לאגדה או - התנין בעל שבעה הראשים

מבוא

האתגר לחבר הלכה ואגדה בלימוד תורה שבעל פה הוא מן האתגרים שזוכים לפנים חדשות בדורנו. בקשת האיחוד של הלכה ואגדה לכדי הופעה הרמונית של הפנים השונות של התורה, מקבילה לדרישת ההרמוניה בנפש האדם בין הנטייה המעשית לציפייה האידיאלית, בין השכל לבין הרגש. מי שהניף את הדגל וקבע את הנתיב שבו יש לפסוע למימושו של אתגר זה הוא הרב קוק.¹ אחד מן העקרונות המופיעים בהדרכתו מורים להישמר מערכוב בין לימוד ההלכה ללימוד האגדה. יש לעיין בכל מקצוע בכליו ובשפתו. לאחר העיון העצמאי יש מקום וערך להקרנה הדדית בין התחומים ולהשלמה ביניהם. הדבר נובע מן המטרה השונה של כל תחום, וממילא הקצב השונה, השפה הנפרדת והיכולת הנבדלת של ההלכה והאגדה:

מהלך המחשבה, הרחבה, האידיאלית, האלהית, היא הולכת ומתרחבת בטבעה, מקפת היא חזיונות רבים ואופקים גדולים, ותכונת הציורים שלה הנה שונה מתכונת הציורים של דקדוקי הפרטיות שבתורת המעשה וניתוחי ההלכה. ומצב הנפש הדרוש לעמקה של הלכה, על פי סגנונה הקבוע, המושגר אצלנו זה מאז חותם התלמוד, הוא בטבעו אינו מתאים למצב הנפשי של ההתהלכות ברחבה במרומי האידיאלים האלהיים ורזיהם, שאיפותיהם והרחבת עידוניהם. לזה נפלגו ההגדה וההלכה, הנגלה והנסתר בהבדלה מקורתית.
(שמונה קבצים ב, שיג; בשינויים קלים באורות עמ' פט)

ההלכה מדויקת, ניסוחיה מחודדים והיא מבקשת להנחות באופן מעשי את החיים. האגדה מבקשת לחשוף את המגמות העמוקות הרחבות של התורה והחיים. שילובן זו בזו לא מתרחש מתוך זהות אלא דרך השלמה בין שונים. אנסה להעמיד דוגמה אחת לנתיב שבו יש ללכת, בסוגיה שלפניכם.

* המאמר מבוסס על לימוד משותף של לומדי בית המדרש של הגרעין התורני בלוד, בראשות הרב מרדכי ורדי, בשנת תשס"ב.

¹ ראו: עמית קולא, תורה לשמה במשנת הרב קוק, עבודת גמר, תשס"ו, עמ' 158-171.

תנו רבנן: הוא ללמוד ובנו ללמוד - הוא קודם לבנו; רבי יהודה אומר: אם בנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו - בנו קודמו. כי הא דרב יעקב בריה דרב אחא בר יעקב שדריה אבוה לקמיה דאביי, כי אתא חזייה דלא הוה מיחדדין שמעתיה, אמר ליה: אנא עדיפא מינך, טוב את דאיזיל אנא. שמע אביי דקא הוה אתי, הוה ההוא מזיק בי רבנן דאביי, דכי הוה עיילי בתריין אפילו ביממא הוה מיתזקי, אמר להו: לא ליתבי ליה אינש אושפיזא, אפשר דמתרחיש ניסא. על, בת בההוא בי רבנן, אידמי ליה כתנינא דשבעה רישותיה, כל כריעה דכרע נתר חד רישיה. אמר להו למחר: אי לא איתרחיש ניסא, סכינתין.
(קידושין כט ע"ב)

חלק א – הסוגיה ההלכתית

במסגרת כלל הדיונים על מערכת המחויבויות של הורה לבנו, עולות שאלות הנוגעות להתנגשויות מעשיות וערכיות. אחת השאלות שנידונית ממספר זוויות מבט היא חובת האב לקיים את המצוות שהוא חייב בהן ביחס לעצמו, לעומת חובותיו ביחס לבנו. כך גם נבחנת חובת האב ללמד את בנו תורה לעומת חובתו שלו ללמוד.

תנו רבנן: הוא ללמוד ובנו ללמוד - הוא קודם לבנו; רבי יהודה אומר: אם בנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו - בנו קודמו.

בברייתא² ישנן שתי דעות, ועמדות החולקים בה זהות לעמדותיהם בדילמה הדומה בנוגע לפדיון הבן:

תנו רבנן: הוא לפדות ובנו לפדות - הוא קודם לבנו; רבי יהודה אומר: בנו קודמו, שזה מצותו על אביו, וזה מצות בנו עליו.

(שם כט ע"א)

הנימוק לעמדה המעדיפה את מצות האב בשני העניינים, אמור להיות זהה, כפי שמעלה סוגיית התלמוד:

הוא קודם לבנו, מאי טעמא? מצוה דגופיה עדיפא!

(שם)

² לברייתא זו מקבילה בתוספתא בכורות פ"ו, ה"י (מהד' צוקרמאנדל, עמ' 541): הוא ללמוד תורה ובנו ללמוד תורה הוא לישא אשה ובנו לישא אשה הוא קודם את בנו רבי יהודה אומר אם היה בנו זריז (חסר 'ממולח') ותורה מתקיימת בידו בנו קודמו. העירוב שמציעה התוספתא עם דין הנישואין מצריך ליבון (האם גם בנישואין הבן קודם אם הוא זריז?).

לעומת זאת, עמדת רבי יהודה מורכבת ושוונה.³ ההכרעה להקדים את הבן תלויה בכישרונותיו. מדוע אין הוא מכריע באופן הדומה להכרעתו בפדיון הבן? כמו שבפדיון הבן, חובת פדיון הבן קודמת כי היא מוטלת על האב, היא המצווה המקורית, ולכן על האב מוטל קודם לפדות את בנו; כך בתלמוד תורה נבאר כי חובת לימוד האב היתה מוטלת על אבי האב ואילו חובת לימוד הבן מוטלת על האב! האין זה נכון כי עיקר מצות לימוד תורה היא ההוראה של אב את בנו?⁴ מן העובדה שאין רבי יהודה משתמש באותו נימוק, מסתבר כי במצות תלמוד תורה יש גם חובה ללימוד עצמי, וחובה זו אינה רק תשלומין לחובת האב אלא היא מצוה עצמאית המוטלת על האדם, ולגביה יוכל רבי יהודה להסכים עם עמדת חכמים ש"מצוה דגופיה עדיפא", אלא אם כן ישנו שיקול הכישרונות של הבן.

באלו תנאים בנו קודמו?

אם היה זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו.

איך בוחנים תכונות אלו? לפי רוב הראשונים, בוחנים את כישרונות הבן בהשוואה לכישרונות האב. כך למשל מורה הרמב"ם:

היה הוא (רוצה)⁵ ללמוד תורה ויש לו בן ללמוד תורה הוא קודם לבנו. ואם היה בנו נבון ומשכיל (להבין)⁶ מה שילמד יותר ממנו בנו קודם. (הלכות תלמוד תורה פרק א, הלכה ד)

ההצעה לבחון את כישרונות הבן בהשוואה לאלו של האב ('יותר ממנו') משותפת לפרשנים נוספים,⁷ ולדעתם עולה שכאשר שהאב והבן שווים בכישרונותיהם, האב קודם בגלל הטיעון של 'מצוה דגופיה עדיפא'. אולם עמדה זו אינה מפורשת בסוגיה. אדרבה, תוספת פירוט התכונות

³ יש לציין שעל פי האוקימתא של הבבלי שם (רבי ירמיה), גם במצות הפדיון אין רבי יהודה מקדים את הבן לאב, שכן הוא מסכים שראוי להקדים מצוה שעל גופו. וראו ב'ספר המקנה' על הסוגיה, ד"ה 'אמר רבי ירמיה', הקושר את האוקימתא הנ"ל בהנחה שבסוגיית תלמוד תורה גם רבי יהודה מעדיף את האב כששניהם שווים. בנקודה זו אני מציע בהמשך פרשנות אחרת.

⁴ לתפיסה זו יש רמז בלשון הרמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פרק א הלכה ג: מי שלא למדו אביו חייב ללמד את עצמו כשיכיר שנאמר ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם... וראו 'בית יחזקאל' (סרנא), גיליונות הרמב"ם, על אתר.

⁵ ברוב כתבי היד לא מופיעה המילה 'רוצה'. יתכן שהיא נוספה בגלל המבנה התחבירי החסר. כך בכתבי יד שונים מושלם החיסרון על ידי המילה: 'חייב' או 'ראוי'. הרמב"ם נסמך באופן פשוט ללשון הברייתא שלפנינו: 'היה הוא ללמוד...'. על מקורו של נוסח זה ראו רמב"ם מהדורת פרנקל, כרך א' (ספר המדע), ילקוט שינויי הנוסחאות, עמ' תקכו.

⁶ גם המילה 'להבין' לא מצויה בכתבי היד. וראו את סיבת הוספתה שם בילקוט שינויי נוסחאות, עמ' תקכו. היעדרה של מילה זו מכתבי היד עשויה להיות משמעותית גם בהקשר של סוגייתנו, שכן הרמב"ם משמיט את תכונת 'תלמודו מתקיים בידו'. מדוע? ניתן למצוא פרשנות לתכונה זו ב'משכיל מה שילמד'. תוספת המילה 'להבין' מטשטשת משמעות זו.

⁷ רש"י, ד"ה 'אם היה בנו זריז'; המאירי שיובא בהמשך; וכן לשונם של הטור והשולחן ערוך, יורה דעה, סימן רמה, סעיף ב: 'ואם בנו נבון ומשכיל מה שילמד יותר ממנו'.

(שלוש תכונות - זריז וממולח ותלמודו מתקיים) מלמדת, שאין מדובר בתכונות יחסיות בהשוואה לאב אלא בפרופיל מלא של הבן.⁸

גם מן הספור הנספח (סיפורו של רב אחא ובנו) לא מועמדת השוואה בין האב לבנו. כל מה שנתגלה הוא כי הבן לא מצליח דיו בלימודיו (שמועותיו לא מחודדות). אין רמז לכך שכששלח רב אחא את בנו ללמוד לראשונה בחן וידע שבנו עדיף עליו. בנוסף לכך מסתבר כי אם שמועותיו של הבן היו מחודדות היה ממשיך בלימודו ואביו לא היה מחליף אותו. האם 'שמועות מחודדות' משמעו שהבן בעל כשרון רב יותר מרב אחא שהיה אחד מגדולי האמוראים?

יש להוסיף כי העדפת בעלי הכישרון והקדמתם ללימוד התורה יש בה צליל צורם. האם טיב הלימוד והיכולת להצליח בו אמורה לקבוע את רוחב החובה ללמוד תורה? האין מצות תלמוד תורה שווה בכול? האם לא כולם חייבים ללמוד? ואם כן, מה פשר קריטריון הממולחות? האם לימוד תורה מיועד רק לכישרוניים?

שאלות אלו מוליכות אל הפרשנות של הברייתא לפי פשוטה, כך שלפי רבי יהודה, אם הבן כשרוני הוא קודם, אפילו אם האב גם הוא כשרוני.⁹ זאת משום שבלימוד תורה, מלבד קיום המצוה ככל מצוה (כמו פדיון הבן) יש גם תפוקה בעלת ערך תרבותי ולאומי. זאת אומרת, קיומם של תלמידי חכמים וקיומה של תורה בקרב ישראל לאורך הדורות הם אינטרסים ציבוריים-לאומיים. לכן, יש עדיפות אפרירית לדור הצעיר, שכן מבחינת ההמשכיות (ואולי אף כמות שנות הלימוד וההוראה שלו) - הוא עדיף. המבחן הקובע הוא: האם התלמיד יוכל לייצר את ההמשכיות?¹⁰ פתרונה של שאלה זו טמון בכישרונותיו, ובעיקר בשאלה האחרונה: האם תלמודו מתקיים בידו? רמז לכך ניתן למצוא בפרשנות המאירי:

האב חייב ללמד את בנו תורה, כמו שביארנו. הגדיל הבן ולא השתדל האב בלמודו חייב הוא להשתדל בעצמו. היה הוא ללמוד תורה ובנו ללמוד תורה ואין לו בכדי למוד האחד, הוא קודם לבנו ואם היה בנו זריז ומשכיל ונבון והדברים מראין שיהא תלמודו מתקיים בידו יותר ממנו¹¹ בנו קודמו...

(בית הבחירה למאירי, קידושין, כט ע"ב ד"ה האב חייב)

מדבריו עולה כי התכונות זריז, משכיל ונבון – כישרונותיו הגלויים של הבן – משמשות סימן לתכונה החשובה באמת והיא: שיהא תלמודו מתקיים בידו - בעתיד, והיא התכונה שבשלה יש להעדיף את הבן על אביו.

⁸ שכן יש לשאול: באיזה תחום הבן עולה על האב? בכלום? או אפילו באחת מן התכונות? ומה אם בתכונה אחת יש לבן עדיפות ובאחרת לאב? לשאלות אלו אין מענה גם בראשונים שהזכירו את עניין העדיפות.

⁹ כך מבין גם הרב קאפח את משמעות הסוגיה. ראו דבריו בהלכות תלמוד תורה, פרק א, הלכה ה, הערה יח (עמ' רמז). אמנם ראייתו מלשון 'עדיפנא' של רב אחא בסוגיה ניתנת לדחייה (עדיפות לא בכשרון אלא בהקדמה ההלכתית), אך כאמור, יש לכך ראיות נוספות.

¹⁰ וזו כנראה האבחנה בין מצות פדיון, הנוטה אל הדורות הקודמים ומצטרפת למצות מילה כברית המשוכנת אל העבר ואירועיו, לבין מצוות תלמוד תורה שיש לה אחיזה מובהקת בעתיד – העתיד נתון לצעירים.

¹¹ ניתן להעלות על הדעת שתלמוד הבן יתקיים בידו יותר משל אביו בשל צעירותו ושנות הלימוד וההוראה הרבות יותר הצפויות לו, כדרך כל הארץ.

לסיכום: בשונה ממצוות אחרות שבהן התכלית היא עצם קיום המצווה (מצות פדיון הבן למשל), במצות תלמוד תורה בולט הצד הציבורי-החברתי של המצוה – יש לה תפוקה ממשית בעולם החברתי. תפוקה זו משפיעה על אופי קיומה, כלליה וסדרי עדיפויותיה.

חלק ב – החלק הסיפורי (אגדתי)

כי הא

דרב יעקב בריה דרב אחא בר יעקב

שדריה אבוה לקמיה דאביי.

כי אתא חזייה דלא הוה מיחדדין שמעתיה,

אמר ליה: אנא עדיפא מינך,

תוב את דאיזיל אנא.

שמע אביי דקא הוה אתי.

הוה ההוא מזיק בי רבנן דאביי, דכי הוה עיילי בתרין אפי' ביממא הוה מיתזקי,

אמר להו: לא ליתיב ליה אינש אושפיזא,

אפשר דמתרחיש ניסא.

על, בת בהווא בי רבנן,

אידמי ליה כתנינא דשבעה רישוותיה,

כל כריעה דכרע נתר חד רישיה.

אמר להו למחר: אי לא איתרחיש ניסא, סכינתין.

[תרגום -

כמו

שרב יעקב בן רב אחא בר יעקב,

שלחו אביו (ללמוד תורה) לפני אביי.

כשבא (חזרה הביתה), ראה (אביו) שלא מחודדות שמועותיו.

אמר לו: אני עדיף עליך.

שב אתה, (כדי) שאני אלך (ללמוד).

שמע אביי שהוא הולך ובא.

היה אותו מזיק בבית המדרש של אביי;

שכשהיו עולים בשניים אפילו ביום היו ניזוקים;

אמר להם (אביי לבני עירו): אל יארח איש אותו (=את רב אחא בר יעקב),

אפשר שיתרחש נס.

נכנס ולך באותו בית מדרש.

נדמה לו (המזיק) כתנין בעל שבעה ראשים.

כל כריעה שכרע נשר (ממנו) ראש אחד.

אמר להם (רב אחא בר יעקב) למחרת: אלמלא התרחש נס, סיכנתם אותי].

א. המזיק

להבנת סיפור מופלא ומוזר זה יש לשאול מספר שאלות. ראשית, למה דווקא רב אחא נבחר (על ידי אביי) להתמודד עם המזיק? או: במה כוחו של רב אחא גדול (יותר מאשר של ראש הישיבה, אביי) להתמודד עם המזיק? ניתן להשיב על שאלה זו על פי כללי המזיקים והמאבק בהם, במילים אחרות: ללא הבנה מצדנו בתחום לא נודע זה. יש שאכן נטו לכיוון זה.¹² אולם יש מקום לבחון סיפור זה כיחידה עצמאית ולדלות ממנה ממצאים שיוכלו לפתור שאלה זו.

לכך יש להוסיף שאלה נספחת: מה טיבו של מזיק זה, הנדמה כתנין בעל שבעה ראשים ומוצא את משכנו בבית המדרש של אביי? התנין כמשקף את כוחות הרע בעולם מצוי גם במקומות אחרים, במיוחד אם נראה אותו כבעל דמותו של הנחש המקראי.¹³ אולם, האם יש לו פרופיל מיוחד בנתוני הסוגיה שלנו שאמור להבהיר את כוחו ואת טיבו של המאבק בו? הסוגיה מאפיינת את כוחו של המזיק בכך: 'דכי הווי עיילי בתרין אפילו ביממא הווי מיתזקי...'

אפיון זה מבקש בפשטות ללמד על עוצמת המזיק, שבניגוד לבני מינו אינו נרתע מן היום ואף לא מנוכחותם של כמה בני אדם יחד. הדבר עומד בסתירה לכללי המזיקים המופיעים בתלמוד, שאין המזיקים נטפלים לקבוצת אנשים אלא רק לבודדים ושאין מזיקים אלא ביום. אמנם יש יוצא מן הכלל והוא שבמקומם (בטריטוריה) של המזיקים הם תוקפים גם יותר מאדם בודד.¹⁴ אמנם לשון התלמוד היתה צריכה, לפי פרשנות זו, להעמיד את המילה 'אפילו' לפני המילה בתרין, כדי להדגיש את עוצמת כוחו אפילו כנגד שני בני אדם.

אולם כדי להשיב לשאלות אלו העומדות ביסוד התמה של הסיפור, יש לשוב אל ההתחלה ולבחון שאלות נוספות.

¹² כך כנראה עולה מן הזוהר (ח"ב [שמות] דף יז ע"ב), המביא סיפור דומה של התמודדות עם נחש, ובו מצליח רב אחא בר יעקב על בסיס דבקותו בתורה להתגבר עליו (בהשוואה לרבי יוסי שנמלט מפניו). בזוהר שם ההתמודדות עם הנחש מופיעה ללא זיקה לרקע של הסוגיה שלנו.

אזכור שמו כאחד מחכמי זוהר עשוי למצוא עיגונים מסוימים בתלמוד (אמנם ניתן להעלות על הדעת כי מדובר ברב אחא אחר, מה גם שהוא מכונה רבי אחא והוא בארץ ישראל, כחבר לחכמי זוהר. אולם פערים היסטוריים וגיאוגרפיים מסוג זה בספרות זוהר מצאנו כלפי חכמים נוספים, ועל פי חוות דעתו של הרב ד"ר עודד ישראלי, סביר להניח שהחכם המוזכר הוא החכם הידוע מן התלמוד).

רב אחא - מגדולי האמוראים בדור השלישי-רביעי. היה תלמידו של רב הונא (בעת בגרותו, ראו: יבמות סד ע"ב - 'שישים זקנים'). הוא נחשב מופלג בתורה ובעל סמכות רבה (עירובין סג ע"א; יבמות צז ע"ב; בבא קמא מ ע"א; וראו גם: קידושין לה ע"ב; בבא קמא נד ע"ב - 'פפונאי ידעי טעמא דמילתא'). נהג במנהגי חסידות וחומרא (היה לוהה כסף כדי לשלם לפועלים שכרם בזמן, עירובין סה ע"א; מוצא את המקור למעשר כספים וכו', כתובות נ ע"א; כתב ספר תורה מהודר (והתהפך לו לרועץ), בבא בתרא יד ע"א; מגלה בקיאות בהשפעת התפילה, ירושלמי ברכות פרק ה הלכה ה). נחשב כנראה מבעלי הסוד (חגיגה יג ע"א - 'ואמר רב אחא בר יעקב: עוד רקיע אחד יש למעלה מראשי החיות...'; וראו גם: בבא בתרא טז ע"א, מפגשו עם השטן). לכך יש להוסיף את דבריו בסוכה לח ע"א: 'רב אחא בר יעקב ממטי ליה ומייתי ליה, אמר: דין גירא בעיניה דסטנא, ולא מלתא היא, משום דאתי לאיגרויי ביה'.

¹³ ראו והשוו: שמות ד', ב-ד, אל מול: שמות ז', ט-יב וישעיה כ"ז א. וכן ראו: ח' כהן, המובן האחר של התנין המקראי - 'נחש' או 'תמסח', ספר גבריהו ב' (תשנ"א), עמ' 75-81. בסוגיה שלנו ראו בדברי המהרש"א ובפרשנים על עין יעקב.

¹⁴ ראו ברכות ג ע"ב.

ב. אי הצלחתו של רב יעקב בלימודיו בבית המדרש

מדוע דרכו של רב יעקב הבן לא צלחה? מה גרם לכך ששמועותיו לא היו מתודדות באוזני רב אחא אביו? שאלה זו מתחדדת לאור העובדה שטמונה כבר בשם הבן (רב יעקב), שלאור הסוגיה שלנו לא צלח בלימודיו – אך היה לתלמיד חכם ונקרא רב!¹⁵ ניתן היה להעלות על הדעת שדווקא האווירה הביתית הלחוצה, האב הגדול בתורה ובחסידות והציפיות שהוא פיתח כלפי בנו, הם שהולידו את גרירת הרגלים והלשון של הבן. לא קל לחיות תחת צל מוטות הכנפיים הגדולות של איש צדיק, קדוש ותלמיד חכם, הנפרש מעל ראשו של נער צעיר. הציפיות שמלווה להן חשש של אי הצלחה,¹⁶ בנוסף לשאלותיו הנוקבות של האב, שאינן מייצגות התעניינות בחייו הרוחניים של בנו אלא מבחן ממשי ליכולותיו ולהישגיו הלימודיים, מלחיצות את הבן, מביכות אותו ופוגעות בכיטחונו העצמי. תשובותיו נעשות מגומגמות והוא מוכרז כמי שאין שמועותיו מתודדות. למתח אפשרי בביתו של רב אחא בינו לבין בן טיפוחיו יש תשתית בסוגיה נוספת בתלמוד-

רב אחא בר יעקב איטפל ביה ברב יעקב בר ברתיה. כי גדל אמר ליה אשקיין מיא אמר לו לאו בריך אנא. והיינו דאמרי אינשי: רְבִי רְבִי, בר ברתך אנא.
(סוטה מט ע"א)

רב אחא מגדל את נכדו כבנו. כשגדל הבן הוא מבקש ממנו כבוד כאב: 'השקני מים', והנכד (רב יעקב) מסרב בהישענות על מהות הקשר הפורמלי ביניהם: הוא אינו בנו אלא נכדו. התלמוד מקשר ספור זה לאמרה העממית הטומנת בחובה את צער גידול בנים ואת האכזבה מאי ההגינות המוכנית ביחסי משפחה: לא תמיד השקעה בגידול בני הדור הצעיר זוכה להד חיובי ולהשבת מידה כנגד מידה.

ההנחה כי הנכד של הסוגיה בסוטה הוא הבן של סוגייתנו נשענת הן על השם המשותף (רב יעקב), הן על העיקרון התלמודי שאדם נקרא על שם מי שגדלו,¹⁷ והן על בעיית פערי הדורות שמיושבת יותר אם רב יעקב, ההולך ללמוד לפני אביו (דור רביעי לאמוראי בבל) הוא נכדו של אחא (מתלמידיו הוותיקים של רב הונא,¹⁸ דור שני לאמוראי בבל) ולא בנו.

¹⁵ אמנם, גורלו של רב יעקב בר רב אחא לא מפורש בתלמודים. החכם רבי יעקב בר אחא בעל מאות ההיגדים, המופיע בעיקר בירושלמי, מוקדם כנראה לרב יעקב שלנו (והוא חכם ארץ-ישראלי בדור השלישי-רביעי, וקרוי 'רבי' יעקב ולא 'רב' יעקב). האם רב יעקב בר אבא תלמידם של אביו ורבא הוא הגיבור שלנו? האם הוא זהה לרב יעקב בר אבוא, תלמיד אביו שדן אתו על מורכבות יחסי הכבוד במשפחתו (קידושין לא ע"ב)?

¹⁶ האם רמו יש בהעמדת השושלת המשפחתית בראש הסוגיה? האם ניתן ללמוד על פיה כי יש בה שני דורות של תלמידי חכמים האב ובנו (רב אחא ורב יעקב) ואילו הסבא (יעקב הזקן) אינו תלמיד חכם? שמא, שאלת הרצף (שלושה דורות תורה חוזרת לאכסניה שלה – בבא מציעא פה ע"א) עומדת על הפרק? אמנם יש להיזהר מרמז זה שכן לא תמיד מוזכרת חכמתו של האב באזכור שם בנו.

על בקורת נוספת של רב אחא על בנו ראו במסכת מנחות דף מג ע"ב.

¹⁷ סנהדרין יט ע"ב: 'ומיכל גדלה לפיכך נקראו על שמה'.

¹⁸ יבמות סד ע"ב.

אם כן, ישנו מתח בתוך ביתו של רב אחא: בנו-נכדו לא מצליח בלימודיו, ואולי עובדה זו נובעת מן הלחצים שבהם נתון בן הדור הצעיר. יתכן שהדרך היחידה שבה יוכל רב יעקב לגלות את כישרונותיו היא לגלות ממקומו, להתרחק מהשפעת אביו ולצמוח בחופשיות. אולם, מן הסוגיה שלנו עולה וצומחת פרשנות שונה לחולשת הלימוד של רב יעקב, פרשנות הפותחת פתח להבנת הסוגיה כמקשה אחת. רב יעקב מגיע לבית מדרשו של אביי, לא מתוך תשוקתו הגדולה ללימוד, אלא משום שאביו שלחו: 'שדריה אבוה לקמיה דאביי...' – אביו שלחו... כנראה שלרב יעקב (בשלב זה של חייו או בתקופת לימודים זו ובבית המדרש המסוים הזה) אין הסקרנות וההשתוקקות העצמית להוסיף דעת. לבית המדרש שבו הוא לומד הצטרפו תלמידים רבים כמותו. בית מדרש כזה שבו לומדים לא מתוך רצון עצמאי אלא משום הישמעות לצו חברתי או משפחתי – בית מדרש כזה לא יוכל להצליח. בבית מדרש שנכנסים אליו שניים שניים והוא מוגבל לזמני לימוד מצומצמים (רק ביממא ולא בלילה), מתפתח לימוד שיש בו תלות בנסיבות ואפשרויות הלימוד שבו מצטמצמות ללימוד בחברותא. זהו בית מדרש שמנפיק תלמידים שאינם מיוחדים, שמשנתם מגומגמת וידעתם קהה. זהו בית מדרש חולה – זהו בית מדרש שיש בו מזיק. אי יכולתו של רב יעקב לעמוד במבחנו של אביו משתלב היטב בשרטוט הפרופיל של בית המדרש שבו הוא לומד. המזיק המוזכר אינו 'מזיק רגיל' שבחר את בית המדרש למושבו – הוא המזיק של בית המדרש ועיקר פגיעתו ביכולת הלומדים בו להגיע להישגים ראויים.

ג. התיקון - רב אחא מול המזיק

איך מתקנים? איך מכוונים בבית המדרש מתח לימודי, של תאוות דעת עצמית ולא מוסדית? איך מתגברים על מחלת בית המדרש ועל המזיק שבה?

אמר ליה: אנא עדיפא מינך,
תוב את דאיזיל אנא.

רב אחא שכבר איננו צעיר (ראו הערה 12), מחליט באמצע החיים לחדש את לימוד התורה שלו כקדם. כשנפתח לו חלון ההזדמנויות, הוא קופץ לתוכו ושב לחבוש את ספסלי בית המדרש כצעיר צורב, בבית מדרשו של תלמיד תלמידו של רבו. רב אחא מגיע ללימוד מתוך תשוקה עצומה ומתוך רצון עז להעמיק חקר. אין הוא נדחף על ידי נוהג חברתי, אדרבה החברה התקינה אולי תגנה את הסבא הזקן, המושיב את בנו לעסוק במלאכה בעוד הוא יושב ועוסק בתורה. רב אחא מגיע ללימוד מתוך נכונות גדולה ומתוך התמסרות אדירה. אם אנחנו לא שמענו את קולות עוצמת תשוקת הלימוד של רב אחא, היה מי ששמע אותם - אביי. אביי, ראש הישיבה הנמצאת במצוקה, המחפש בעקבותיה דרך להביא ישועה לה וללימוד התורה. מלבד מצוקתם של הפרשנים, מדוע לא חשש אביי להעמיד את רב אחא בסכנה,¹⁹ יש לשאול -

¹⁹ ראו למשל ב'כן יהודיע' ואת יישובו בפשיטות.

מדוע לא יכול היה אביי עצמו להתמודד עם המזיק?²⁰ אך בעיקר יש לתהות על כך שידע לזהות את המקור שממנו תבוא הישועה.²¹ לשון התלמוד: 'שמע אביי דקא הוה אתי', מבקשת להשתתף על מהלך השינוי שאותו מחולל רב אחא. אביי שומע את תרועת החצוצרה המלווה את מעשהו ההרואי של רב אחא ואת תיפוף תופי המארש של צעידתו הלעומתית לבית המדרש. אביי מקווה שמכאן ייפתח פתח של תקווה לבית מדרשו המתבוסס בנמיכות הרוח ובלימוד שגרתו. נמצא מי שיוכל לו למזיק המשמים את אורחות הלימוד ומרוקן מוקדם מדי ומהר מדי את בית המדרש מלומדיו. אביי מזמן את המפגש הישיר בין הלוחם החדש לבין המזיק לזמן החלש ביותר של בית המדרש, לזמן שבו אין לימוד ואין איש. זוהי השעה שממנה – אם יממש רב אחא את ההבטחה הטמונה בו – ייוושע בית המדרש ולהט הלימוד ישוב לשכון בו בסילוקו של המזיק על כל פיתוייו, הפחדותיו וראשיו.

רב אחא מציג לפנינו את התכונה הנדרשת ללימוד התורה, שבלעדיה שום הכנה לא תועיל. רב אחא נכון להתמסרות. זניחתו את סדר חייו הרגיל, הלהט שהוא מביא איתו אל הלימוד יכולים לחיות את דממת בית המדרש העזוב ולכונן בתוכו מניע אידיאלי של תשוקת לימוד התורה. פתרון הכריעה במאבק עם המזיק מדגיש את הנכונות המושלמת אל האתגר הרוחני שיש בו התמסרות מלאה לנותן התורה.²³ חז"ל רמזו לאפשרות זו בדבריהם אלו:

שדרו של אדם לאחר שבע שנים נעשה נחש, והני מילי דלא כרע במודים.
(בבא קמא טז ע"א)

הכריעה מסמנת את ההתמסרות המלאה אל המקור שבו אין למזיק שליטה. או בלשון הסוגיה שלנו: רב אחא מסלק את שלטון הסתמיות, הקרירות, המוסדיות, החברתיות וההרגל – על יד מעשיו הלא רגילים, מלאי הלהט,²⁴ תשוקת הלימוד וההתמסרות. אביי רגיש כלפי תכונות אלו ויודע שמהן יש פתח לישועה ולנס. כך הלא משיב אביי לתלמידו השואל אותו לסיבת היעדרם של ניסים בתקופתם:

²⁰ יתכן שהפתרון נעוץ בדמותו האוהבת והמחבקת של אביי, כפי שבאה לידי ביטוי במגוון אמרותיו ובעדויות למעשיו, ראו למשל: א' פרינץ, צמיחתו של גדול בתורה, שמעתין 167 (תשס"ז), עמ' 68-74, ובמיוחד בעמודים האחרונים.

²¹ על כך ראו בהמשך, באזור הערה 23.

²² תחושת השיהוי מתחדדת לאור ההשוואה של נוסח הדפוס ('קא הוה אתי'), לנוסח כ"י ותיקן: 'קאתי', נוסח קורקטי המדייק במסירת המידע הרלוונטי לסיפור (בלבר).

²³ א' ארליך, כל עצמותי תאמרנה – השפה הלא מילולית של התפילה (תשס"ג), עמ' 43, מבאר כי משמעות השחייה היא ביטוי לכניעה של האדם מול הגודל הא-לוקי. לדעתו, נוהג התפילה ביקש לרסן כניעה זו ולהעמידה כמשקפת יותר יחסי בן-אב מיחסי אדון-עבד (עמ' 61). בהקשר של סוגייתנו יש לומר, כי כריעה שבע פעמים יש בה ממד לא מרוסן של היכנעות טוטלית. יחד עם זאת, העדפתי את המינוח 'התמסרות' כמשקף את הצליל המדויק של הסוגיה. יש בכך גם הקשבה למשמעות קרובה של כריעה והשתחויה בהיסטוריה הדבקות. ראו למשל: שם משמואל, פרשת כי-תבוא, תרע"ה, ד"ה 'לפי האמור', שאף מבחין בין השתחויה לבין כריעה. וראו עוד בדברי שפת אמת, חנוכה, תרנ"ד, ד"ה 'ואדוני מו"ד', שממנו תוצאות אף לסגנונה המיוחד של הסוגיה שלנו.

²⁴ אם נמשיך בשרשור הרעיוני הרי שהתנין, שהוא הנחש, משיך במדרשי חז"ל לעמלק ולשורשו. ועל עמלק נאמר שגרם רעה גדולה לישראל, בכך "שהיו כל האומות יראים להלחם בכס ובא זה והתחיל והראה מקום לאחרים. משל לאמבטי וותחת שאין כל בריה יכולה לירד בתוכה, בא בן בליעל אחד קפץ וירד לתוכה. אף על פי שנכחה, הקרה אותה בפני אחרים" (רש"י לדברים כ"ה, יח).

אמר ליה רב פפא²⁵ לאביי: מאי שנא ראשונים דאתרחיש להו ניסא, ומאי שנא אנן דלא מתרחיש לן ניסא? ... אמר ליה: קמאי הוו קא מסרי נפשיהו אקדושת השם, אנן לא מסרינן נפשינן אקדושת השם.

(ברכות כ ע"א)

התרחשותו של שינוי, הופעתו של נס, תלויה במסירות, במסירות הנפש לקיומן של מצוות ה' וללימוד תורה. מסירות זו, יש בה משום נכונות להתגבר על השגתיות ואף לעמוד אל מול פני הסכנה. ייתכן שזה בדיוק מה שמבקש רב אחא (רב אחא בן הדור הקודם, שהינו שריד לתקופת הראשונים) לרמוז במילים החותמות את הסוגיה: 'אי לא איתרחיש ניסא, סכינתין', או במילים הפוכות: לולא הנכונות להיכנס לסכנה, לולא המסירות, לא היה מתרחש נס.

סיום

לכאורה הסוגיה מביאה את סיפור רב אחא כדי לתמוך בפרשנות רבי יהודה, המעדיף את הבן על פני האב במקרים מסוימים.²⁶ אולם אי אפשר להתעלם מן העובדה שהסיפור, בסופו של דבר, מלמד אחרת: רב אחא העדיף את (עצמו) האב על פני הבן. מסר זה מתחדד במיוחד לאור פירושינו לעיל כי לעמדת רבי יהודה יש להעדיף את הבן הכישרוני בכל מקרה ללא צורך השוואה לכישרונותיו של האב. הסיפור, לעומת זאת, נוטה לכיוון של העדפת האב.

על אף שהסוגיה מציינת, בחלקה ההלכתי, את היסוד הציבורי ואת התפוקה הממשית של לומד התורה לחיי התרבות והמשכיות המסורת, היתפסות רק לפן הזה של הלימוד עלולה להפוך לרועץ ולגרום נזק קשה ללומדים. הם ילמדו רק בשניים וביום – לא במסירות ולא בצמיאון אין קץ, אלא באופן מסודר העומד בתקן... המזיק של בית המדרש נתפס בדיוק לסדר הזה וגורר אחריו קירור קשה של הלימוד המוציא ממנו את נשמתו - השמועות קיימות, אבל אינן חדות כתער.

רב אחא מבין את הבעיה. בגילו המבוגר, הוא חורג מן הסדר החברתי הרגיל והולך ללמוד בבית מדרשו של אביי, הצעיר ממנו. אביי, השומע את בואו, מקשיב גם לקול רעם התופים. הוא רואה את אפשרות התיקון שלה הוא ציפה, ומוליך את רב אחא להתמודדות, להתמסרות ולשינוי בבית המדרש.

הפן האגדי חושף עקרונות וערכים לא מכומתים, שהשפה ההלכתית לא יכולה להם. חיוניותם של ערכים אלו מחייבים את האדם לשוקלם בדעתו, אף אם אין הם נכנסים לשיקול ההלכתי המצומצם והמקומי. הסוגיה האגדית משלימה את הסוגיה ההלכתית באותו תחום שהשפה ההלכתית מוגבלת וחסרת יכולת הבעה.

²⁵ רב פפא אינו רק תלמידו של אביי אלא אף תלמידו של רב אחא בר יעקב (!), ראו: חולין לג ע"א ובבא קמא נד ע"ב.

²⁶ ראו למשל בדברי הלחם משנה על הרמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק א הלכה ד.